

РЕЦЕНЗІЇ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2024, No. 1, pp. 237–241

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.01.237>

NEW APPROACH TO THE STUDY OF THE “ORIENTALIST PARADIGM” IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Ruslan Khalikov

PhD (Religious Studies)

Religious Studies department

Kyiv Junior Academy of Sciences

19, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

halikoffr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7558-3675

The article contains a review of the collective monograph “*Orientalist Paradigm*” in the study of Eastern philosophies. 19th – the first half of the 20th centuries, which was published in 2023 by six authors – historians of Eastern philosophy. In the monograph, the authors refer to the popular concept of “Orientalism” in Western science, introducing the corresponding paradigm to the Ukrainian reader, giving the example of both the heritage of individual authors (F. Nietzsche, M. Buber) and some schools in Western Orientalism. At the same time, the monograph has not only a descriptive value, but it also contains the original research results of the authors. The review reveals how the authors actually create a field for further reflection on the Orientalist paradigm.

Keywords: East; history of philosophy; Orientalism; Orientalist paradigm; theosophical Orientalism

НОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ “ОРІЄНТАЛІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ” В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Р. Х. Халіков

Колективна монографія «“Орієнталістська парадигма” у дослідженні східних філософій. ХІХ – перша половина ХХ ст.» (видавництво “Наукова думка”, Київ, 2023, 244 с.) є актуальним та оригінальним внеском кількох провідних українських науковців та істориків філософії в дослідження орієнталізму. Книга починається з актуалізації проблематики орієнталізму, але цікаво, що “Схід” орієнталістів значною мірою збігається з тим, що в сучасному політичному дискурсі прийнято називати “Глобальним Півднем”. Намагання західних (а серед них і українських) політиків, дипломатів та інтелектуалів знайти точки порозуміння з Глобальним Півднем почасти призводять до тих самих наслідків – колоніального флеру, об’єктивації, ціннісної експансії, – що були притаманні ставленню західних політиків, дипломатів та інтелектуалів до Сходу за часів, які описує у своїх студіях Е. Саїд [Саїд 2001].

Автори монографії пропонують вельми перспективний підхід до вивчення орієнталізму, який включає в себе дослідження як його академічного і практичного різновидів, так і т. зв. “теософського орієнталізму”, який у монографії висвітлено як “обернену форму” класичного орієнталізму [“Орієнталістська парадигма”... 2023, 6]. Перші два різновиди орієнталізму, які стосуються діяльності академічних учених,

© 2024 R. Khalikov; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

дипломатів та колоніальних посадовців, добре вивчені в західноєвропейській та американській науці, але не дістали поки що відповідної рефлексії в Україні, попри те що книга Е. Саїда “Орієнталізм” перекладена понад 20 років тому, а загалом творчість Саїда була відома українцям навіть раніше. “Теософський орієнталізм”, тобто зацікавлення Сходом у колах західних езотериків і традиціоналістів, не так широко досліджений і в західній науці, тому включення цієї теми до предмета монографії робить її актуальною як для української, так і для світової наукової думки.

Стрижневим принципом, на якому побудовано зміст монографії, є хронологічний принцип. Розділи книги охоплюють проміжок від XVII до XX століття, хоча автори також згадують більш ранні періоди. Окрім трьох розділів, присвячених конкретним мислителям – Фрідріху Ніцше та Мартіну Буберу, інші охоплюють більш широкий контекст – однієї чи кількох країн Європи (орієнталізм поза європейським контекстом залишається практично за межами предметного поля). Кожен розділ монографії супроводжується списком використаної літератури, який дає змогу читачеві звернутися самостійно до джерел і скласти власну думку стосовно предмета.

Перший розділ – “Розвиток знання про мусульманський світ та філософія в Англії у XVII ст.” – висвітлює становлення орієнталістської парадигми в англійському сходознавстві. Автор, О. Ярош, підкреслює три ключові тези. По-перше, рання історія ісламознавства в Англії була пов’язана з церковно-академічним середовищем, а не з дипломатією та колоніальними зазіханнями Великобританії, на відміну від більш класичного орієнталізму пізнішої доби. По-друге, образи араба та мусульманина використовувалися не лише в міжрелігійній полеміці, а й у внутрішньохристиянській – саме на основі нього Дж. Локк просуває ідеї віротерпимості, а водночас богослови англіканської церкви шукали в арабських християнських текстах додаткові аргументи для боротьби з католиками. Отже, рання історія ісламознавства та арабських студій в Англії може розглядатися радше як підґрунтя для розвитку “орієнталістської парадигми”.

Другий розділ – «“Дао де цзін” на Заході у XVIII–XIX ст.: місіонери, науковці та езотерики», за авторством С. Капранова, – описує розвиток китаєзнавчих студій у Європі (насамперед у Франції), які розпочалися з місіонерських перекладів китайських класичних трактатів зусиллями отців-єзуїтів, а потім продовжилися академічними сходознавцями та езотериками. Вже єзуїтське тлумачення “Дао де цзін” мало до певної міри езотеричне тло, оскільки розбудовувалося на основі теорії фігуризму, згідно з якою в класичних даоських текстах зашифровані ключові догмати християнства та герметичної філософії. Автор наводить кілька яскравих прикладів, які дають змогу стверджувати, що академічне сходознавство у Франції від часів першого орієнталіста Ж.-П. Абеля-Ремюза наслідувало місіонерське сходознавство, шукаючи в класичних китайських текстах підтвердження вже не Біблії, а платонічної та неоплатонічної філософії. Отже, французькі китаєзнавчі студії були від початку побудовані на спробі витлумачити китайську культуру як не самостійну, а таку, що є віддзеркаленням західної. Втім, автор розділу згадує і таких французьких сходознавців, які відкидали фігуризм та схожі на нього концепції, пояснюючи “Дао де цзін” через саму китайську традицію, зосібна йдеться про Станіслава Еньяна Жульєна. У цьому розділі монографії здійснено також короткий огляд перекладів “Дао де цзін” європейськими мовами, зокрема через аналіз різних підходів до перекладу ключового терміна “Дао”. Окремий параграф присвячено езотеричним тлумаченням “Дао де цзін”, зокрема в межах Теософського товариства, а також у творчості Матжіої (графа де Пувурвіля), який першим серед європейців оголосив про свою даоську посвяту та істотно вплинув на засновника інтегрального традиціоналізму Р. Генона.

Автор третього розділу – “Релігійно-філософська думка Дживи Госвами в індологічній літературі XIX – першої половини XX ст. (приклад орієнталістського стереотипу)” – Ю. Завгородній пропонує дещо відмінний методологічний підхід. Розглядаючи стереотип щодо приниження значення вайшнавської думки в історії індійської філософії на прикладі браку чи побіжності згадок про Дживу Госвами, автор послідовно аналізує низку найвпливовіших англомовних досліджень індійської філософії, зроблених у зазначений часовий проміжок, і кожній такій праці присвячено окремий параграф. Серед розглянутих дослідників – представники європейських країн та індійські автори, які, втім, також були включені в англомовну західну індологічну традицію. Автор демонструє, що значна частина з цих дослідників була схильна принижувати значущість вайшнавської (і загалом теїстичної) думки в межах веданти, більше зважаючи на думку Шанкари, а ідеї Дживи Госвами нерідко взагалі не бралися до уваги. Отже, вже починаючи з перших західних дослідників, сформувався стереотип своєрідного адвайтацентризму, який потім відтворювали їхні послідовники аж до середини XX століття.

Четвертий розділ – “Індія Ніцше як філософський неакадемічний варіант орієнталізму” (автор Ю. Завгородній) та п’ятий – “Буддійські мотиви у філософії Ніцше” (авторка А. Стрелкова) присвячені творчості видатного німецького філософа. Автори справедливо зауважують, що без апеляції до індійської релігійно-філософської традиції (що пов’язана і з індуїзмом, і з буддизмом) філософія самого Ф. Ніцше якби й постала, то була б зовсім іншою. Зокрема, Ю. Завгородній пропонує розглянути індологічні інтереси Ніцше через аналіз уживаної філософом лексики, що відображає індійські реалії (Арійський, Брагман, Буддійський, Веди, Нірвана та ін., загалом 30 слів, що повторюються в різних творах). За спостереженнями автора, Ніцше звертається до Індії не в її сучасному стані, а як до давньої та статичної цивілізації, яка, втім, може бути взірцем для сучасної йому Європи, що загалом відповідає класичним рисам західноєвропейської орієнталістської парадигми. До того ж Ніцше звертається до Індії не в академічно-дослідницькому плані, а для посилення полемічних послань власної філософської системи, водночас критикуючи й саму індійську традицію. Ставлячи питання про “неакадемічний” філософський характер апеляції до Сходу в Ніцше, автор розділу в такий спосіб додає четвертий вимір орієнталізму на додаток до місіонерського, академічного та езотеричного, описаних у другому розділі монографії на прикладі китаєзнавства. Водночас Ф. Ніцше, вживаючи деякі найважливіші для його системи філософії санскритські назви та терміни, використовує надбання сучасних йому академічних орієнталістів, зокрема П. Дойссена, Г. Ольденберга (варто зазначити, що до напрацювань академічних орієнталістів зверталися також і представники “теософського орієнталізму”).

А. Стрелкова в п’ятому розділі посилює тезу про те, що буддизм став одним з дороговказів для Ніцше, залучаючи не лише його опубліковані роботи, а й щоденники, конспекти лекцій та листи філософа, академічні дослідження його буддологічних зацікавлень. Авторка розглядає апеляції Ніцше до буддизму без прив’язки до якоїсь конкретної школи, ставлячи в центр уваги спільну для різних буддійських шкіл “філософію порожнечі”, але водночас зазначає, що дослідники одностайні в думці, що Ніцше знав про буддизм насамперед у контексті гінаяни, й це було зумовлено загальним ставленням західної науки того часу, яка вважала саме ранній буддизм найбільш гідним уваги напрямом у буддизмі загалом. За спостереженнями А. Стрелкової, Ф. Ніцше в парадоксальний спосіб відтворював буддійські онтологічні та етичні настанови, навіть не буди знайомим досконало з розмаїттям буддійських текстів, але вочевидь міг бути знайомим із такими засадничими текстами, як “Дгаммапада”, яку за часів його життя якраз почали перекладати та поширювати в Західній Європі.

Шостий розділ монографії – “Хасидизм у ранніх працях Мартіна Бубера як орієнталістський проєкт” (авторка – К. Малахова) – продовжує розгляд творчості конкретних авторів під кутом зору орієнталістської парадигми. Стаття починається із загального вступу до контексту, який стосовно орієнталістського вивчення євреїв мав певну специфіку, був значною мірою пов’язаний з антисемітизмом. Водночас єврейські автори в Європі каналізували антиєврейський орієнталізм у негативне ставлення до східноєвропейських євреїв, які описувалися як справжній східний народ, що живе в “напів-Азії”, тоді як євреї Західної Європи описувалися як питомі європейці. Саме “відкриття Бубером хасидизму” авторка вважає орієнталістським проєктом, який замість критики “східного єврея” пропонує водночас реабілітацію цього образу та ідеалізацію євреями Європи свого становища як представників Сходу [“Орієнталістська парадигма”... 2023, 143]. Причиною, що привела М. Бубера до такої позиції, стала, зокрема, його сіоністська діяльність, адже напередодні створення єврейської держави вся нація, на його думку, мала навчитися сприймати різних своїх представників без стереотипів і зверхності. Бубер, як справедливо зазначає авторка, належав до орієнталізму не лише в описах хасидизму, а й у своєму ставленні до Сходу як ширшого феномену, водночас залишаючись у трендах орієнталізму саме кінця XIX – початку XX століття, коли відбувалося переосмислення Сходу в ідеалізованому ключі.

Сьомий розділ – “Розуміння суфізму в теософському орієнталізмі” (автор – О. Ярош) – повністю присвячений специфічному виміру орієнталізму, а саме його наявності в окультизмі та езотеричних ученнях XIX–XX століть. Окултні рухи, зокрема Теософське товариство, значно вплинули на зацікавлення Сходом у західноєвропейському та північноамериканському суспільствах (поза академічними колами та колоніальними адміністраціями), зосібна й на зацікавлення Сходом серед неакадемічних філософів (четвертий вимір орієнталізму з розглянутих у монографії). Своєю чергою теософи, включно з Оленою Блаватською, свій орієнталістський погляд на суфізм вибудовували, зокрема, на ідеях академічних науковців XVIII–XIX століть – Вільяма Джонса, Джеймса Грема, Фрідріха Макса Мюллера та інших, які почали описувати суфізм як споконвічну, універсальну релігію, що виходить за межі мусульманського екзотеризму, хоча водночас як езотерична течія дає приклад терпимості у ставленні до екзотеризму. Потім ця позиція завдяки теософському орієнталізму стала поширеною в західноєвропейському, американському та індійському окультизмі. У статті окремо розглянуто праці та вплив індійських мусульманських дослідників Ходжі Хана та Інаята Хана, які співпрацювали з Теософським товариством та публікували свої тексти в теософських виданнях.

В останньому розділі, який називається «“Паломництво на Схід” у неоведантистській та європейській думці XIX – першої половини XX ст.», О. Кіхно робить порівняльний аналіз західноєвропейських, східноєвропейських та індійських виявів орієнталізму. Зокрема, розглядаються паралелі у вченні Шрі Ауробіндо та Сатпрема про перехід від монізму до дуалізму зі вченням Володимира Соловйова про відхід від релігійної та філософської єдності, який стався приблизно в той самий час, що й перехід у вченні Сатпрема (бл. 1500 р. до н. е.). Своєю чергою В. Соловйов надихався у своїй творчості напрацюваннями Ф. Шеллінга, Ф. М. Мюллера та інших мислителів, що також розвивали ідеї монізму та прамонотеїзму. Ідеї раннього Соловйова та Сатпрема об’єднує також і те, що перший цікавився Сходом, а другий – Заходом і обидва заявляли про первинну єдність світоглядів Сходу і Заходу, хоча в пізній творчості Соловйов протиставляв Схід і Захід.

Рецензована монографія не лише є однією з перших спроб в українській історико-філософській науці різнобічно описати парадигму орієнталізму, а й ставить за мету вирішення наукової проблеми та просування досліджень, що не завжди стає рисою монографій з оглядами тих чи інших тенденцій у науковій думці. Автори

фактично створюють поле для подальшої рефлексії стосовно орієнталістської парадигми, ґрунтовно аналізуючи західні дослідження та додаючи до них власні знахідки. Зокрема, якщо розглядати філософську спадщину Ф. Ніцше в рамках парадигми орієнталізму в західній науці вважається давно нормальним, то розглядати в такому контексті творчість М. Бубера не прийнято, і є лише кілька західних досліджень, які побіжно торкаються відповідної оптики. Отже, наукова новизна запропонованих матеріалів стосується не лише української науки, а й світової, а опубліковані статті можуть бути згодом перекладені та доступні для англomовної аудиторії.

До певної міри недоліком книги можна назвати брак теоретичного розділу, який би окреслив методологію відбору тем і написання розділів, а також подав загальне визначення ключових понять – “орієнталізм”, “орієнталістська парадигма”, можливо, коротко б висвітлив дотичність класичного українського сходознавства до відповідних явищ. Речі, які для авторів є очевидними, можуть бути не відомі настільки добре читачам, відповідно, наявність теоретичного розділу або розгорнутого вступу дала б змогу ліпше зрозуміти висновки авторів, а самі автори не були б змушені торкатися загальних питань у розділах. Окрім цього, такий розділ значно спростив би навігацію, оскільки до знайомства з тим чи іншим розділом читач може скласти уявлення про нього лише з назви, яка не завжди повною мірою розкриває зміст. Також було б цікаво, якби монографія містила розділ, присвячений наявності орієнталістської парадигми в українській думці, зокрема, у зв’язку з розвитком колоніальних студій, які мають потребу доводити для іноземної аудиторії колоніальний характер відносин України та держав, під владою яких український народ тривалий час перебував. Водночас очевидно, що в межах однієї монографії важко покрити всі аспекти багатогранного явища, яке охоплює чимало країн і значний період, тому буде дуже корисно для української та глобальної науки, якщо студії орієнталістської парадигми триватимуть, а рецензована монографія знайде своє продовження в працях її авторів та інших дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

“Орієнталістська парадигма” у дослідженні східних філософій. XIX – перша половина XX ст. / Ред. О. Ярош. Київ, 2023. DOI: <https://doi.org/10.15407/978-966-00-1875-4>
Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. Київ, 2001.

REFERENCES

“Orientalistska paradyhma” u doslidzhenni skhidnykh filosofiy. XIX – persha polovyna XX st. (2023), O. Yarosh (ed.), Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/978-966-00-1875-4>
Said E. (2001), *Orientalizm*, Transl. from English by V. Shovkun, Osnovy, Kyiv. (In Ukrainian).

Рецензія надійшла до редакції 16.01.2024